

Ringelberg, J. B. K., *Met de vlag in top. De geschiedenis van het Leger des Heils in Nederland (1886-1946)* (Dissertatie Tilburg 2005, Amsterdam: Buijten en Schipperheijn Motief, 2005, 340 blz., €22,50, ISBN 90 5881 232 4).

Het oorspronkelijk door de methodist William Booth (1829-1912) in Engeland gestichte Leger des Heils kreeg in Nederland al vrij snel voet aan de grond. Georganiseerd volgens een strakke hiërarchie, paarden de leden van deze evangelisatiebeweging eenvoudige straatprediking aan het werk onder maatschappelijke randgroepen. Ondanks de soms forse tegenstand, dwong het Leger mettertijd veel respect af vanwege zijn hulpverlening aan daklozen, alcoholisten en prostituees. Binnen enkele jaren groeide de beweging uit van een vestiging in de Amsterdamse Pijp tot een landelijke groepering.

In zijn als dissertatie verdedigde *Met de vlag in top* — de titel verwijst naar de prominente rol die de rood-blauw-gele vlag in de op militaire leest geschoeide organisatie speelt — biedt Johan Ringelberg een tweeledige verklaring voor de relatief snelle opkomst van het Leger des Heils. Enerzijds waren de sociaal-economische omstandigheden zodanig dat het Leger in de steden en op het platteland kon rekenen op de warme belangstelling van armen en thuislozen. Anderzijds voelden velen zich aangetrokken tot de praktische moraal en de eenvoudige spiritualiteit die uitgedragen werden door het hecht georganiseerde en in eerste instantie vooral door mannen gedomineerde Leger. De laagdrempelige samenkomsten, de door orgel of piano begeleide liederen, de befaamde kerstpot, de gebeden, bijbellezingen en persoonlijke getuigenissen, alsmede de tamboerijnbrigades en muziekkorpsen waren evenzoveel manieren om de onderkant van de samenleving te bereiken en een aantrekkelijk alternatief te bieden voor de traditionele psalmen en prediking in de grotere kerken.

Kenmerkend voor zijn benadering is Ringelbergs verklaring van het Nederlandse succes van het Leger des Heils. Hij beschrijft de geschiedenis van een religieuze organisatie, geplaatst tegen de sociaal-economische achtergrond van het zich in rap tempo moderniserende en verzuilende Nederland. Het resultaat is een goed gedocumenteerd staaltje institutionele geschiedschrijving, gebaseerd op grondig archiefonderzoek, officiële Leger des Heils-publicaties en enkele interviews met oudgedienden. De auteur is vooral pragmatisch te werk gegaan. Hij heeft naar eigen zeggen feiten verzameld en deze zodanig gerangschikt dat zijn arbeid een ‘zo plausibel mogelijke historische reconstructie’ opleverde. Het accent van die reconstructie ligt daarbij op het Leger als een in essentie kerkelijk genootschap dat zijn evangeliserende taak altijd in samenhang heeft willen zien met zijn diaconale opdracht. Het Leger is, met andere woorden, een religieuze organisatie wier inzet in de maatschappelijke zorg in nauw verband staat met haar streven het evangelie te verbreiden. Volgens de these van Ringelberg was (en is) het Leger opwekkingsbeweging en caritatieve instelling tegelijk, ondanks de verschillende juridische eisen die de buitenwereld op verschillende momenten aan haar gesteld heeft.

De centrale these van deze degelijke studie lijkt plausibel genoeg, al zal de impliciete, identiteitsbevestigende boodschap bij de achterban van de auteur (hij is zelf verbonden met het Leger) niet geheel onwelkom zijn. Wel kan men zich afvragen, of een minder institutioneel gericht perspectief geen ander en wellicht spannender boek had opgeleverd. Zo legt de auteur er graag de nadruk op dat het Leger in de besproken periode een humane instelling is geweest, waarin soldaten en officieren zich niet alleen geborgen voelden maar ook de gelegenheid kregen zich als individuen te ontplooien. Die constatering mag juist zijn, zij biedt geen inzicht in de manier waarop een relatief toegankelijke groepering als het Leger door zijn aanhangers al dan niet bewust gebruikt werd als middel tot emancipatie of zelfontplooiing. Het Leger bood in elk geval een tehuis voor zelfbewuste vrouwen en eigenzinnige mannen, zoals de kweekschoolleider Gerrit Polman en zijn medesoldaat (en vrouw) Wilhelmina Blekkink. Zij traden in 1901 uit het Leger, om vervolgens de Nederlandse Pinksterbeweging op te richten. Welke mogelijkheden bood het Leger des Heils dergelijke lieden, en waarom bleef de één wel en de ander niet? Hoe verhiel het Leger zich in sociaal- en cultuurhistorisch opzicht tot andere, vergelijkbare groepen en groepjes, waarin hiërarchische ordeningen wel vaker gepaard gingen met eindtijdverwachtingen, belangstelling voor gebedsgenezing, een vrolijk opgetuigde liturgie en participatie van leden tijdens de dienst? En wat is de relatie tussen de vaandeldragerij en uniformensymboliek van het Leger en de disciplinerende toogdagen en optochten die zich binnen de grote vooroorlogse zuilen voordeden?

De auteur maakt in zijn boek hier en daar interessante dwarsverbanden. Hij constateert bijvoorbeeld dat de zich in allerlei religieuze handelingen tot uiting komende 'devotionaliteit' binnen de rooms-katholieke zuil een soortgelijke, identiteitsbepalende functie bezat als de op de religieuze ervaring gerichte 'bevindelijkheid' binnen de protestantse zuil. In het van oorsprong methodistische Leger des Heils was de combinatie van beide elementen niet ongewoon. Aardig is ook de vergelijking van het Leger met rooms-katholieke orden of congregaties. Beide typen groepen kennen vergelijkbare eigenschappen, zoals missioneringsdrang, de gelofte en onderscheidende kleding. Een nadere uitwerking van dergelijke overeenkomsten zou een boeiende cultuurhistorische studie hebben opgeleverd. Dat was echter niet het doel van dit proefschrift; wel verraden dergelijke uitstapjes de invloed van de Universiteit van Tilburg als promotieplaats.

Ringelbergs blik mag dan gericht zijn op de institutionele vormgeving en uitbreiding van het Leger des Heils, afgewogen kritiek op de organisatie en haar leiders gaat hij niet uit de weg. Zo speelde commandant B. Vlas een minder fraaie rol in de Tweede Wereldoorlog. Hij probeerde een goede relatie met de bezetter op te bouwen, waarmee hij zich op het inmiddels bekende 'grijze' gebied bewoog. Hij was echter nauwelijks een collaborateur. Zijn voornaamste doel was de zorg voor de instandhouding van de tehuizen van het Leger, dat tijdens de oorlog zwaar onder druk stond.

Dit boek vult vooral een lacune in de geschiedschrijving. Vernieuwend is het nauwelijks, informatief daarentegen in hoge mate. Enkele nuttige bijlagen completeren het geheel, onder meer een organogram, een lijst van functies en

rangen, en de statuten van zowel 1896/1931 als 1946. Een reeks zwart-wit foto's geeft een aardige indruk van diverse leiders, bijeenkomsten en media.

Joris van Eijnatten

Schoonheim, M., *Mixing ovaries and rosaries. Catholic religion and reproduction in the Netherlands, 1870-1970* (Dissertatie Nijmegen 2005, Amsterdam: Aksant, 2005, 280 blz., €29,90, ISBN 90 5260 186 0).

De modernisering van het demografisch patroon in West-Europa was een ingrijpend proces. De premoderne hoge geboorte- en (kinder)sterftcijfers begonnen ongeveer vanaf 1870 te dalen tot modernere niveaus. Tegelijkertijd verdween het oude huwelijkspatroon van het toneel dat de aanwas van de bevolking eeuwenlang in evenwicht had gehouden met de beschikbare schaarse middelen. Dit proces was al in de achttiende eeuw door de Engelse econoom Thomas Robert Malthus gesignaleerd. In een dergelijke samenleving trouwde men laat en bovendien alleen als echtparen zich dat konden permitteren. Dit betekende dat circa 30% ongehuwd bleef. Vanaf eind negentiende eeuw nam de huwelijksintensiteit toe en ging men op veel jongere leeftijd trouwen. In heel West-Europa werden de gezinnen in het laatste kwart van de negentiende eeuw snel kleiner.

Het is opvallend dat de demografische transitie niet terug te vinden valt in het verloop van de geboorten van het katholieke zuiden in Nederland. Ten opzichte van de rest van ons land bleef in de provincies Brabant en Limburg het gemiddeld kindertal van de gezinnen hoog. Het verschil was lange tijd zeer aanzienlijk. Zo werden per 1000 gehuwde Nederlandse vrouwen van 15-45 jaar tussen 1921 en 1925 landelijk 232 kinderen geboren. De Brabantse en Limburgse vrouwen baarden daarentegen in dezelfde periode nog respectievelijk 331 en 310 kinderen per duizend. Het katholieke volksdeel ging pas na de Tweede Wereldoorlog op grote schaal tot geboortebeperving over.

Het geboorteniveau van de katholieken heeft regelmatig de aandacht getrokken van onderzoekers. Ter verklaring van de trage daling van de vruchtbaarheid onder de Nederlandse katholieken is door Van Heek onder meer gewezen op de grote volgzaamheid en onderdanigheid aan de kerk. Binnen de organisatie van de in die tijd overzichtelijke en hecht verankerde katholieke zuil vervulden de priesters een belangrijke rol. Van Heek meende dat het lang hoog blijven van het geboortegedrag van het katholieke volksdeel mede was ingegeven door de kerkelijke en economische onderdrukking in de voorafgaande eeuwen. Omstreeks 1960 lieten de katholieken een frontmentaliteit zien van een zich emanciperende katholieke minderheid.

Marloes Schoonheim onderzoekt in haar dissertatie de vraag waarom de invloed van de katholieke kerk in Nederland op het voortplantingspatroon van de parochianen in de periode na 1870 zo groot is geweest. In het verlengde hiervan stelt zij de vraag hoe het te verklaren valt dat de katholieke huwelijkspartners zich in het zuiden zo nauwgezet hebben gehouden aan de voorschriften van hun kerk. Wat valt er te zeggen over de gewetensnood van katholieken in deze periode? Na circa 1960 dalen de geboortecijfers het sterkst in Brabant en Limburg. In haar onderzoek legt Schoonheim het accent op het begrip vruchtbaarheid en brengt zij in veel mindere mate kwantitatieve gegevens te berde over huwelijken en geboorten. Zij las ergens op een